

**КОНЦЕПТ *ῥᾱρετῆ* В ГРЕКОМОВНІЙ
ЕПІДЕЙКТИЧНІЙ ОРАТОРСЬКІЙ ПРОЗІ:
ВІД ЕНКМІЇВ СОКРАТА ДО ГОМІЛІЙ ІОАННА ЗЛАТОУСТА**

Левко Олександр Вадимович,
асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

*В статті досліджується зміст концепту *ῥᾱρετῆ* та прийоми його вербалізації в грекомовній ораторській епідейктичній прозі від енкоміїв Ісократу до гомілій Іоанна Златоуста, розглядається еволюція змісту концепту *ῥᾱρετῆ* як результат лінгвокультурного діалогу античності і християнства*

Ключові слова: давньогрецька мова, концепт ДОБРОЧЕСНІСТЬ, лінгвокультурологія, епідейктичне красномовство, античність, патристика.

Питання взаємовпливів античності та християнства в різних сферах та проявах завжди викликало інтерес у багатьох дослідників. Діалог двох культур був тісний, плідний, різномірний, часом дуже складний, часом дуже творчий. У свій час питання літературних, мовних та філософських взаємовпливів торкалися С. Аверинцев, О. Лосєв. Епідейктичне красномовство християнських ораторів було одним з незліченних плодів діалогу еллінського та християнського світосприйняття, мислення, літературних традицій. Стан дослідження питання зустрічі античної та християнської традиції в епідейктичному красномовстві вимагає лінгвістичного осмислення.

Актуальність даного дослідження полягає в новому погляді на лінгвокультурний діалог між еллінським та християнським красномовством в контексті когнітивної лінгвістики. Зокрема, в даній розвідці досліджується концепт *ῥᾱρετῆ* та прийоми його вербалізації в класичній та ранньохристиянській ораторській прозі. Концепт *ῥᾱρετῆ* є основоположним мовно-ментальним утвором, на основі якого відбувається прославлення героїв в епідейктичних промовах. Свого часу цього питання побіжно торкалися відомі дослідники О.Ф. Лосєв та С.С. Аверинцев, однак лінгвістичне осмислення цього питання залишається вельми актуальним.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні змісту концепту *ῥᾱρετῆ* в епідейктичних промовах класичної і ранньохристиянської епохи, прийомів його вербалізації та його еволюцію у часових межах від Ісократу (V ст. до н.е.) до Іоанна Златоуста (IV ст. н.е.).

Предметом дослідження є зміст та прийоми вербалізації концепту *ῥᾱρετῆ* в епідейктичному жанрі давньогрецького та ранньохристиянського красномовства.

Об'єкт дослідження – епідейктичні твори Горгія, Ісократу, Василя Великого, Іоанна Златоуста.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що аналізуючи зміст концепта *ῥᾱρετῆ* та прийоми його вербалізації в епідейктичних промовах давньогрецьких та ранньохристиянських ораторів, ми виявляємо складові компоненти досліджуваного концепту, прослідковуємо його еволюцію як результат лінгвокультурного діалогу античності і християнства.

В основі методу прославлення в епідейктичному красномовстві було покладено похвалу за добродетельність (*ῥᾱρετῆ*). Відштовхуючись від положень, висвітлених у роботах Т. Міллер, С. Аверинцева, О. Лосєва, наше дослідження в контексті досяг-

нень у сфері когнітивної лінгвістики має на меті дослідити зміст концепту *ῥῆσις* та його вербалізацію в промовах давньогрецьких та ранньохристиянських авторів, його базову роль в епідейктичному красномовстві, показати переоцінку цінностей і переосмислення *ῥῆσις* християнськими ораторами.

Епідейктичне красномовство (від давньогр. *ἐπιδεικνυμι* – "виявляю", "показую") як один з трьох різновидів ораторського мистецтва зародилося у стародавній Греції у V ст. до н.е. Елементи похвальних промов вже спостерігаються в епосі Гомера, однак професіональний підхід до створення похвальних промов виникає лише в творчості ораторів Горгія та Ісократ.

"Основним видом діяльності, у якому вдосконалював себе майстер святкового красномовства, було вміння хвалити. Це вміння передбачало три речі: вміння надати словесному вираженню ефектну евфонію (як хвалити), вміння знайти в об'єкті цінність, яка заслуговує прославлення (за що хвалити) і вміння зробити предмет похвали близьким слухачу (для чого хвалити). Вдосконалюючи це вміння, оратори V–IV століття до н.е. створили сталу норму стилю і підняли моральні цінності поліса на ту висоту, на якій вони відігравали роль непорушної етичної норми ще багато століть" [Миллер 1991, 66].

Епідейктичні промови Горгія та Ісократ вказують на той шлях експериментаторства та нововведень, який пройшло ораторське мистецтво, відшліфовуючи прийоми прославляння та похвали.

Горгій приділив велику увагу словесній організації тексту, контрастному протиставленню понять та евфонії. Ці нововведення лежать в основі того методу похвали, який він використав у "Слені". Горгія часто звинувачували сучасники в маніпулюванні поняттями, у словесному обмані, грі софістичними парадоксами, у прославленні відносних цінностей. "Секрет оратора полягав в умінні переоцінювати факти і надавати їм неочікувану окраску. Він застосовував особливий прийом, який зводився до того, що явища дійсності розподілялися на двох протилежних полюсах, і від того, наскільки вдавалося оратору підвести предмет під певну категорію і розмістити його на одному з полюсів, залежала оцінка" [Миллер 1991, 67]. В цьому полягав певний релятивізм цінностей, засвідчений у промовах Горгія. Вербально Горгій досягав це грою контрастами.

Якісно зовсім новий підхід втілював в енкоміях (похвальних промовах) Ісократ. Справді, епідейктичне красномовство потребувало більш міцної точки опори, ніж це було у випадку з Горгієвими промовами. Саме Ісократ поклав в основу своїх святкових промов принцип похвали за доброчесність, те що греки називали *ῥῆσις*, а римляни пізніше – *summa virtutum*, переслідуючи мету встановлення етичної норми та морального виховання громадян полісу. Відтоді концепт *ῥῆσις* став основоположним мовно-ментальним стержнем, навколо якого вибудовувалося прославляння героїв. Без цього просто не можна уявити подальшу тисячолітню історію давньогрецького ораторства.

Основоположним поняттям в лінгвокультурології, безперечно, є "концепт". Саме слово "концепт" походить від латинського *conspicere* (*conceptus*) і має значення "думка", "погляд", "поняття". В когнітивній лінгвістиці "концепт" – це фрагмент знання, досвід особистості, що включає як мовну, так і позамовну інформацію. Та-

ким чином, "концепти стають посередниками між словами та екстралінгвістичною дійсністю" [Карасик 1996, 6]. А. Вежицька говорить про ключові слова певної культури, які є не периферійними словами, а загальнозживаними, використовуються в якійсь одній семантичній сфері і знаходяться в центрі цілого фразеологічного ряду [Вежицька 2001, 36]. Ключовими концептами культури В. А. Маслова називає обумовлені нею базові одиниці картини світу, які мають екзистенційну значимість і для окремої мовної особистості, і для лінгвокультурного суспільства в цілому [Маслова 2001, 51]. Одним із таких ключових концептів і для еллінського, і для ранньохристиянського світосприйняття є концепт $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$. Дуже влучно висловлюється Ю. Степанов, кажучи, що "концепт— це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт— це те, за допомогою чого людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї" [Степанов 1997, 40].

Зміст концепту $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$ змінювався з плином віків залежно від зміни етичних норм та ідеалів давньогрецького суспільства, змінювалися прийоми його вербалізації. Великий науковий інтерес викликає питання змісту концепту $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$ та його вербалізації в пізньоантичній та ранньохристиянській ораторській прозі, питання зміни його складових при освоєнні того ж методу похвали, який був вироблений ще Ісократом, теоретично обґрунтований Арістотелем, практично відпрацьований наступними поколіннями грецьких ораторів.

Формулювання суті методу прославлення ми знаходимо в "Бенкеті" Платона, де Агафон проголошує наступні слова: "Єдиний правильний спосіб прославити когось — визначити, якими властивостями володіє той, про кого йде мова, і встановити те, джерелом чого він є" [Pl. Symp. 195A].

Оратор повинен висвітлити ті вчинки і дії героя, які становлять його $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$. Прославлювана особа розглядалася як носій певних властивостей, і ефект прославлення залежав від якнайбільшої кількості відповідних їм фактів [Миллер 1991, 76].

Як зазначає Т. Міллер, "повинні вказуватися ті окремі властивості, які в сукупності формують головну доброчесність або досконалість ($\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$). Властивості ці наступні: справедливість ($\eta \delta\iota\kappa\alpha\iota\sigma\acute{\upsilon}\nu\eta$), розсудливість ($\eta \sigma\omega\phi\rho\sigma\acute{\upsilon}\nu\eta$), хоробрість ($\eta \acute{\alpha}\nu\delta\rho\acute{\iota}\alpha$), мудрість ($\eta \sigma\phi\acute{\iota}\alpha$) [Pl. Symp. 196 B-197B], тобто саме ті властивості, які у V–IV ст. до н.е. вважалися етичною нормою громадян полісу" [Миллер 1991, 76].

Очевидно, що концепт $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$ набагато ширший, ніж його український відповідник "доброчесність". О.Ф. Лосев, досліджуючи погляд Платона на $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$, зазначає, що "термін $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$ у нас зовсім неправильно перекладають як "доброчесність". Справа в тому, що хоча інколи цей термін і означає у стародавніх "доброчесність", справжнє своє місце це значення знайшло лише в християнській літературі. Скоріше за все, термін $\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$ у стародавніх греків — це "добротність", "довершеність", "досконалість", а коли цей термін використовується в моральній сфері, то там він скоріше означає "доблесть" "благородство", "душевна" і "духовна" "сила" [Лосев 1969, 476].

У Платона читаємо: "Довершеність ($\eta \acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$) кожної речі, чи то річ, чи тіло, чи душа або будь-яка інша жива істота, виникає у всій своїй красі не випадково, не

просто, але через порядок, через правила того мистецтва, яке їй властиве" [Pl. Gorg. 506d]. Це висловлювання свідчить про незвичайну широту концепту *ἡ ἀρετή*, широту, яка охоплює все існуюче.

Г.І. Кремер стверджує, що значення терміну *ἡ ἀρετή* Платона дуже широке, яке, згідно з його дослідженням, містить ідеї порядку, ейдоса, міри, середини, далеко виходячи за межі людської моралі [Krämer 1959].

Концепт *ἡ ἀρετή* в ораторській епідейктичній прозі – це багаторівневе явище, по-суті, фундамент, на основі якого вибудовується прославлення героя, свого роду повна досконалість героя, яку повинні наслідувати слухачі.

Складові концепту *ἡ ἀρετή* в прозі Ісократ прослідковуються в промові "Helenae encomium", де він розповідає про Тесея. Тесеї зображений як носій вищої досконалості – доброчесності в повному, довершеному її вигляді (*παντελής ἡ ἀρετή*) [Isocr. Hel. encom. 21] та окремих її властивостей – мужності (*ἡ ἀνδρεία*), знання військової справи (*ἡ ἐπιστήμη πρὸς τὸν πόλεμον*), благочестя (*ἡ εὐσέβεια*), розсудливості (*ἡ σωφροσύνη*) [Isocr. Hel. encom. 31], тобто як особа, яка втілює загальноприйнятту в класичному полісі етичну норму поведінки людини [Миллер 1991, 81].

Принципи вербального вираження *ἡ ἀρετή* в епідейктичній прозі Ісократ проявляються у своєрідній грі світлотінями. Що мається на увазі? Якщо Горгій прославляючи, використовував прийом опозицій, прийом своєрідного парного або антитетичного бачення світу, то Ісократ зберігаючи принцип парності та антитези, відмовляється від взаємовиключної контрастності, підкреслює досконалість не грою світла і темряви, але вигідною позицією об'єкта на фоні, який його відтінює [Миллер 1991, 77].

Ще один прийом вербалізації концепту *ἡ ἀρετή* вказав С. Аверинцев. Він назвав його "*ἡ σύγκρισις*" (співставлення). Для того, щоб прославити, необхідно співставити, для того щоб показати *ἡ ἀρετή* героя, необхідно його з чимось порівняти, необхідно його *ἡ ἀρετή* розбити на складові і співставити з іншими об'єктами [Аверинцев 1984, 163–164].

Саме співставлення об'єктів за ступенем їх досконалості стало в Ісократ основним прийомом прославлення: герой і його партнер розміщені не на різних полюсах, а на різних щабельках однієї і тієї ж драбини [Миллер 1991, 78].

В енкомії "Евагор" Ісократ використовує цей прийом, розміщуючи доброчесність (*ἡ ἀρετή*) Евагора та перського царя Кіра на певній шкалі. "Стільки тиранів було протягом віків, говорить Ісократ, але жоден не досяг свого положення більш гідним шляхом, ніж Евагор...Серед царів пізнього часу, а можливо і серед усіх більш за все захоплюються царем Кіром, який відібрав владу у мідян і передав її персам. Але він отримав перемогу над мідійським військом за допомогою перського, що дуже легко могли зробити багато хто серед еллінів і персів, тоді як Евагор більшість своїх подвигів зробив завдяки своїй особистій духовній та тілесній силі (*διὰ τῆς ψυχῆς τῆς αὐτοῦ καὶ τοῦ σώματος*). Крім того, в одного все діялося з повною повагою до божественного і людського права, тоді як в іншого траплялися і негарні вчинки. Евагор вбивав лише ворогів, Кір же вбив батька своєї матері. Тому, якщо брати до уваги не масштаби подій, а доброчесність кожного (*τῇ*

ἀρετὴν τὴν ἑκατέρου), то справедливо Евагора необхідно більше прославити, ніж Кіра" [Isocr. Evag. 34, 37, 38].

Суть прийомів для прославлення об'єкта, для висвітлення ἡ ἀρετὴ героя зводилась до різних варіацій неконтрастного співвіднесення предметів, до створення фону, який підкреслює яскравість основного зображення [Миллер 1991, 87].

Отже, в класичний період концепт ἡ ἀρετὴ розумівся як повна досконалість, як етична норма полісу, як найнеобхідніша підвалина уславлення героя і виховання слухачів у світлі класичного полісного світобачення. Складові концепту ἡ ἀρετὴ наступні: мужність (ἡ ἀνδρεία), знання військової справи (ἡ ἐπιστήμη πρὸς τὸν πόλεμον), благочестя (ἡ εὐσέβεια), розсудливість (ἡ σωφροσύνη), мудрість (ἡ σοφία).

Як було зазначено вище, О.Ф. Лосєв вказував, що концепт ἡ ἀρετὴ у ранньохристиянській літературі набув зовсім нових відтінків [Лосєв 1969, 476]. Ранньовізантійська християнська риторика активно збагачувалася за рахунок античної спадщини. Вона використовувала основну класичну термінологію, вносячи в неї новий зміст [Курбатов 1984, 353]. Запозичивши систему античного красномовства, зокрема й епідейктичне красномовство, методи, які лежали в основі прославлення героїв, принцип показу фактів, вчинків, слів, стосунків з іншими предметами, які виявляли ἡ ἀρετὴ уславленого об'єкта, християнські автори-проповідники наповнили концепт ἡ ἀρετὴ іншим змістом.

Блаженному Августину приписується відомий вислів: *virtutes gentium splendida vitia sunt* (язичницькі чесноти – це не що інше, як блискучі вади). О.Ф. Лосєв зазначає, що та досконалість, на яку вказує термін ἡ ἀρετὴ в античні часи, має ознаки яскравості, блиску, ефекту, краси витонченої скульптури [Лосєв 1969, 476]. Тому ἡ ἀρετὴ в класичній ораторській прозі – це і тілесна краса та довершеність, і душевна досконалість. В ораторській християнській прозі концепт ἡ ἀρετὴ більш "одухотворився". Відбулося певне зміщення значення в бік від тілесного до духовного, бо в класичні часи ἡ ἀρετὴ духу жодним чином не відокремлювалося від ἡ ἀρετὴ тіла за принципом калокагатії, властивої для класичної естетики. Тому ἡ ἀρετὴ героя повинне було бути так само досконале, як класична скульптура.

Носій християнського ідеалу не володів, як правило, зовнішньою красою. В. Бичков зазначає, що наступні християнські письменники скорегують цю думку, але ранні християнські письменники фактично суголосні щодо цієї думки. Тому, наприклад, непорочність – більша прикраса для людини, ніж живопис і золото для стін будинку, бо фарби і позолота, зникаючи, створюють неестетичний вигляд, а краса непорочності ніколи не втрачає свого саява. Таким чином, ἡ ἀρετὴ – найвища прикраса, яка може увінчати людину. Такі думки наповнюють ранньохристиянські твори, свідчаючи, що душевна краса була однією з головних цінностей на рівні буття [Бичков 1991, 36].

У промові Василя Великого на пам'ять мученика Гордія, автор висвітлює ἡ ἀρετὴ героя як душевну красу, яка проявляється в силі духу, у відмові від почестей, слави і суєти, у духовному вдосконаленні згідно Євангелія, в тілесному подвижництві: "Гордій втік від марноти міста, базарного натовпу, пихатості чиновників, розмов брехунів..І як подвижник (ὁ ἀθλητής), вдосконалював себе постом (ταῖς

ιηστείαις), безсонням (ταῖς ἀγρυπνίαις), молитвами (ταῖς προσευχαῖς), постійним і неперервним перебуванням у словах Духа (τῇ διηγεεῖ καὶ ἀπαύστῳ μελέτῃ τῶν λογίων τοῦ Πνεύματος)...Мученик був нездоланим (ἄκαμptos), стійким (ἀδάμαστος) і мужнім у всіх спокусах (πάσῃ προσβολῇ πειρατηρίων ἄτρωτος) [PG 31. 496, 504].

В епідейктичних промовах Іоанна Златоуста герої зображуються теж як носії ἡ ἀρετῇ, що виявляється в любові до Бога, жертвовності духа, тілесному подвижництві, терпінні труднощів, смиренній думці, розсудливості.

Так, прославляючи апостола Павла, Іоанн Златоуст називає його найдосконалішою людиною, яка втілила у своєму житті вершину ἡ ἀρετῇ:

"Не помилився би той, хто назвав би душу Павла луками доброчесності (λειμῶνα ἀρετῶν) і раєм духовним (παράδεισον πνευματικόν)!..Яке слово буде достатнім, щоб зобразити його досконалість, який язык зможе гідно прославити його?..Коли в одній душі живуть всі чесноти людські (ἅπαντα τὰ ἐν ἀνθρώποις καλὰ), і не лише людські, а й ангельські, то як ми знайдемо похвалу, гідну її величі?" [Chrysostom. De laudibus s.Pauli ap.1, 1].

І далі проповідник перераховує чесноти, які мав апостол Павло: " Він кожен день приносив себе в жертву..Він безперервно боровся з небезпеками, перемагав себе добровільно (τῇ προαιρέσει)..А хто більші, ніж душа Павла, мав любов до Бога (ὁ πρὸς Θεὸν ἔρως) та смиренну думку (ἡ ταπεινοφροσύνη)? Яка адамантова душа може виявити Павлове терпіння (τὴν Παύλου δύναμιν)?..Він розіп'яв себе для світу (ἐσταύρωσεν ἑαυτὸν τῷ κόσμῳ) і на красу тілесну (τὰ λαμπρά ἐν τοῖς σώμασι) дивився, як на попіл...." [Chrysostom. De laudibus s.Pauli ap.1, 2–8].

В результаті дослідження концепту ἡ ἀρετῇ в епідейктичній прозі в класичну та ранньохристиянські епохи ми дійшли до наступних **висновків**:

1. В основу епідейктичних промов античних та християнських авторів був покладений принцип похвали за доброчесність, те що греки називали терміном ἡ ἀρετῇ, а римляни пізніше – "summa virtutum".

2. Концепт ἡ ἀρετῇ став основоположним ментальним стержнем, навколо якого вибудовувалося прославляння героїв. В класичний період концепт ἡ ἀρετῇ розумівся як повна досконалість, як етична норма полісу, як найнеобхідніша підвалина уславлення героя і виховання слухачів у світлі класичного полісного світобачення. Складові концепту ἡ ἀρετῇ наступні: мужність (ἡ ἀνδρεία), знання військової справи (ἡ ἐπιστήμη πρὸς τὸν πόλεμον), благочестя (ἡ εὐσέβεια), розсудливість (ἡ σωφροσύνη), мудрість (ἡ σοφία).

3. Запозичивши методи, які лежали в основі прославлення героїв, принцип показу фактів, вчинків, слів, стосунків з іншими предметами, які виявляли ἡ ἀρετῇ уславленого об'єкта, християнські автори наповнили концепт ἡ ἀρετῇ іншим змістом.

4. В епідейктичних промовах ранньохристиянських авторів герої зображуються як носії концепту ἡ ἀρετῇ, який виявляється в любові до Бога (ὁ πρὸς Θεὸν ἔρως), смиренній думці (ἡ ταπεινοφροσύνη), силі духу (ἡ τῆς ψυχῆς δύναμις), молитві (ἡ προσευχή), розсудливості (ἡ σωφροσύνη), тілесному подвижництві (ἡ ιηστεία καὶ ἡ ἀγρυπνία), мужності (ἡ ἀνδρεία).

В статье исследуется концепт ἡ ἀρετή и приемы его вербализации в греческой ораторской эпидейктической прозе от энкомиев Исократа до гомилий Иоанна Златоуста, а также рассматривается эволюция концепта ἡ ἀρετή как результат лингвокультурного диалога античности и христианства.

Ключевые слова: древнегреческий язык, концепт ДОБРОДЕТЕЛЬ, лингвокультурология, эпидейктическое красноречие, античность, патристика.

In the article the author investigates the content of the concept ἡ ἀρετή and methods of its verbalization in Greek epideictic oratory from encomia of Isocrates to homilies of John Chrysostom, regards the evolution of the content of the concept ἡ ἀρετή as a result of linguistic and cultural dialogue of Antiquity and Christianity.

Key words: Ancient Greek, concept VIRTUE, cultural linguistics, epideictic oratory, antiquity, patristic studies.

Література:

1. *Аверинцев С.С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции / Сергей Сергеевич Аверинцев. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996.
2. *Бычков В.В.* Малая история византийской эстетики / В.В. Бычков. – К.: Путь к истине, 1991.
3. *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов/ Анна Вежбицкая / Пер. с английского А. Д. Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
4. *Карасик В.И.* Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград; Архангельск, 1996.
5. *Курбатов Г.Л.* Риторика / Г.Л. Курбатов // Культура Византии. – Т. 1. – М., 1984.
6. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / Алексей Федорович Лосев. – М.: Искусство, 1969.
7. *Маслова В.А.* Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Academia, 2001. – 202 с.
8. *Миллер Т.А.* От поэзии к прозе (Риторическая проза Горгия и Исократа) / Т.А. Миллер // Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика. – М.: Наука, 1991. – С. 60–105.
9. *Степанов Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.
10. *Krämer H.J.* Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie / H.Y. Krämer. – Heidelberg: Akademie der Wissenschaften, 1959.